

Bronisław Pasierb

AUTOR TRUDNYCH TEMATÓW

1.

Wprawdzie nie pierwszy raz mam okazję wypowiadać się o dorobku tego Autora (zob. np. Pasierb 2010: 267–275), ale żał nie skorzystać z kolejnej okazji, którą jest najnowsza praca Henryka Cimka opublikowana przez wydawnictwo jego macierzystego uniwersytetu. Praca zatytułowana *Mniejszości narodowe w ruchu rewolucyjnym w II Rzeczypospolitej*, niewielka objętościowo (176 ss.), ale nasyciona treścią skomplikowanych zagadnień. Pięć rozdziałów i jedenaście arkuszy wydawniczych – to na rynku książki naukowej jest zjawiskiem raczej rzadkim, ale oczekiwanym. Zresztą wszystko zależy od tego, do jakiego czytelnika praca jest adresowana. Słysząc z wielu stron od ludzi czytających i piszących, zarówno wytrawnych polityków, jak i esesistów i krytyków literackich: „Tak bardzo nie mamy czasu, że przegapiamy, że to nie my mamy czas, to czas ma nas. W epoce, kiedy szybka zmiana uwagi, a nie skupienie jest cnotą i koniecznością, w tarapaty popadają nie tylko filozofia i poezja” (Jastrun 2011: 136; *Dziś polityka...* 2011: 31–34). Dlatego walor pierwszy, ale nie najważniejszy dorobku H. Cimka, polega na tym, że umie pisać o sprawach trudnych zwięźle i rzeczowo. A tematy, które go zajmują, mieszczą się w ogólnym zagadnieniu: Odrodzona Polska 1918–1939, miejsce i rola w niej polskich komunistów (por. Cimek 1990). To prawda, że odrodzona Polska miała nie tyle rzeczywiste problemy ze zjawiskiem komunizmu, bo był ideologią nielicznych, lecz jego wyznawcy znacznie więcej sami stwarzali sobie problemów z tym państwem. Ich wpływy zostały ograniczone, a z czasem zostali zepchnięci do podziemia, nie mieli szans stworzyć realnego programu politycznego w parlamentarnej Rzeczypospolitej. Nadzieje na rewolucję światową okazały się marzeniem bez pokrycia.

Można długo dyskutować, czym był komunizm w Polsce w okresie II Rzeczypospolitej, jego ideologia, kim byli opowiadający się za nim ludzie, co prezentowali. Można też snuć opowieści o ich „wierze i zdradzie”, poddawać analizie marksizm jako system przekonań (por. Shore 2008: 29). Coraz częściej w opisie komunizmu w ogóle, zwłaszcza przy ocenie jego dokonań, szacując rachunek kosztów, wykracza się poza historię pojedynczych narodów, czy to polskiego, czy żydowskiego, ukraińskiego, białoruskiego czy rosyjskiego, sięgając do powszechnej historii wojskowej, politycznej, gospodarczej, społecznej czy intelektualnej, by lepiej zrozumieć procesy, które wówczas zachodziły. Dotyczy to zwłaszcza badań porównawczych (por. Snyder 2011: 19).

W polskiej historiografii nie są to także tematy nowe, bo lata całe zajmują i bulwersują nie tylko badaczy, ale kolejne pokolenia Polaków, szarpiąc i raniąc niezabliźnione rany z przeszłości. Przyjęło się je nazywać trudnymi tematami (por. Rotfeld, Torkunow 2010; Snyder 2008).

Autor, biorąc pod uwagę możliwości pojedynczego badacza, traktuje je z należytą powagą. Jest to kolejna praca Henryka Cimka o obecności ruchów radykalnych, rewolucyjnych wśród licznych skupisk mniejszości narodowych mieszkających w Polsce w okresie II Rzeczypospolitej. Autor podąża uparcie swoim tradycyjnym szlakiem studiów. Samą narrację, o której za chwilę, syntetycznie snuje w pięciu rozdziałach, uzupełniając je o cenne tabele (28 sztuk). Obrazują one dane o mniejszościach narodowych, pokazują ich aktywność polityczną, rozwój organizacyjny ich partii i stronnictw rewolucyjnych, a także wyniki wyborów do polskiego sejmu ustawodawczego. Są także dane o liczbie członków zatrzymanych, aresztowanych i osadzonych w więzieniach śledczych za nielegalną działalność polityczną (tabela 21, s. 129). Prócz wykazu poglądowych tabel praca zaopatrzona została w bibliografię, w której wykaz samych źródeł archiwalnych jest imponujący. Pochodzą one zarówno z archiwów krajowych, jak i zagranicznych, głównie rosyjskich i ukraińskich. W wykazie pozycji drukowanych widać, że Autor nie tylko je zna, ale ma też o nich swoje ugruntowane zdanie. Traktuje je bez uprzedzeń, kierując się nie datą wydań poszczególnych tytułów, ale zawartością merytoryczną. Bibliografia to najłatwiejszy pretekst krytyki sceptyków, którzy szukają braków. Sam do nich należę, bo muszę odnotować brak niektórych wartościowych, moim zdaniem, prac badaczy ze środowiska wrocławskiego podejmujących kwestie mniejszości narodowych, żeby wspomnieć prace zespołów skupionych wokół S. Ciesielskiego, A. Kurcza, K. Pudło czy J. Kupczaka. Zwłaszcza ta ostatnia, oparta nie tylko

na polskich, ale i ukraińskich archiwaliach, jest godna uznania ze względu na zakres owocnych poszukiwań mimo wielu z tym kłopotów¹. Jest napisana z pasją, rzetelnie i przekonująco.

Książka H. Cimka jest zaopatrzona w indeks osobowy, cenną pomoc przy omawianiu spraw mniejszości narodowych. Załącznikiem w pracy jest także sporządzona przez Autora mapa pokazująca plastycznie zasięg i wpływ legalnych chłopskich partii rewolucyjnych działających w latach 1924–1932.

W ogólnym spojrzeniu na pracę Cimka nie można pominąć ikonografii czołowych działaczy różnych organizacji radykalnych, zarówno Polaków, jak i Żydów, Białorusinów, Ukraińców, w tym posłów z lat 1921–1935. Czytelnik otrzymał odświeżone zdjęcia blisko osiemdziesięciu działaczy. Wielu z nich, którzy przebywali wówczas w ZSRR, stracono w okresie „wielkiej czystki” w latach 1936–1937, a ich grobów nikt nigdy nie widział².

Kończąc wyliczanie tzw. redaktorskich detali, w które Autor zaopatrzył swoją pracę, warto podkreślić, że stanowią one niejedyne walory, które zasługują na bliższe omówienie. Drobiazgi dowodzą dużej skrupulatności, którą Autor prezentuje nie tylko w swoich monografiach, studiach, ale też jako redaktor ważnego dla środowiska politologów periodyku, który ukazuje już bez mała dekadę w środowisku rzeszowskim³.

2.

H. Cimek w swych pracach podejmuje zagadnienia trudne i kontrowersyjne. Także w omawianej książce jest wiele interesujących wątków. Główny przedmiot obejmuje dzieje radykalnego ruchu ludowego, jego związki z Komunistyczną Partią Polski. Autor trafnie postrzega źródło

¹ „Badacz zobowiązany był mieć zeszyt z ponumerowanymi stronami, w którym nie mógł pisać w swoim ojczystym języku, ale tylko po rosyjsku lub ukraińsku. Zabronione było cytowanie tekstów. Przed każdym opuszczeniem czytelnik zeszyt musiał być oddany dyżurnemu archiwistcie. Po zgłoszeniu ukończenia badań zeszyt wraz ze specjalnym sprawozdaniem oddawany był do końcowej kontroli – cenzury. Po kilku dniach badacz otrzymywał zeszyt zaopatrzony w końcową pieczęć” (Kupczak 1994: 13, przypis 37).

² Aktualnie wiemy, że cmentarzysko ofiar wielkiego terroru było w Butowie pod Moskwą. Tam pochowano szczątki doczesne Brunona Jasieńskiego, który został rozstrzelany 17 września 1938 r. (zob. Mitzner 1993: 76; Kieszczyński 1989: 198).

³ Ostatnie numery to: „Polityka i Społeczeństwo” 2011, nr 8, 480 ss. oraz niniejszy nr 9. W przygotowaniu nr 10.

i istotę chłopskiego oporu; wie, że powodów aktywności wsi było pod dostatkiem; płynęły one z chłopskiej biedy, upokorzenia, innych kłopotów przeludnionej wsi, zawiedzionych nadziei z kolejnych rządów „ludowych”, zwłaszcza w zakresie realizacji reformy rolnej. To niektóre tylko przyczyny, które przemawiały za udziałem chłopów w życiu politycznym, w jego różnych formach i odmianach, pod różnymi sztandarami. Wieś się burzyła, zwłaszcza w trudnych latach budowy niepodległości i jej utrwalania, a potem w latach gospodarczego kryzysu (MSW 1993: 329; por. Stankiewicz 1963; Molenda 1964: 202–205). Sytuacja ekonomiczna chłopów rewolucjonizowała wieś, pchając jej mieszkańców w stronę radykalnych nurtów. Współcześnie rzadko spotyka się teksty, w których pisano by o potrzebie „rozumienia komunistów”. A przecież rzetelność badań narzuca taką konieczność, co nie znaczy, że Autor podziela ich racje, opowiada się za nimi czy z nimi sympatyzuje⁴.

Cimek należy do nielicznych badaczy, którzy w swych publikacjach otwarcie i bez obaw o tych i wielu innych sprawach piszą. Jego dorobek naukowy, osobowość nie poddaje się żadnym modom politycznym, zakrętom i zawirowaniom. Nic nie jest w stanie naruszyć kanonu jego zainteresowań. To dobry przykład uczonego, który uparcie trwa przy tematyce, broni swego merytorycznego warsztatu, robiąc swoje cierpliwie latami. Ile to wymaga zabiegów, zwłaszcza kiedy chce się sięgnąć po wiedzę do źródeł zagranicznych, w tym wypadku przechowywanych w Rosji... Kiedy Zachód sięgał po nie pełną garścią, nawet te najtajniejsze z tajnych kopiował, filmował, tworzył wspólne programy naukowe, wydając na to krocie, my zrobiliśmy tak niewiele, zwłaszcza w zakresie trudnych pytań, które interesują Cimka. Niewielu handlowców interesuje się najnowszą naukową literaturą rosyjską poza domokrażcami, handlującymi nią jak najlepiej sprzedającym się towarem. Nieliczni badacze na wolnym rynku mogą konkurować z Amerykanami czy Niemcami⁵.

⁴ Bliska może być postawa Anny Tatarkiewicz, która pisała o zjawisku „rozumienia”, o tym, że są jej całkowicie obce zarówno postawy polskich „faszystów” (zwolenników radykalizującej się prawicy), jak i polskich komunistów: „Ci drudzy byli mi na tyle bliscy, że w przedwojennej elitarniej szkole zakonnej uznano mnie za »komunistkę«, mimo że ani moi śp. rodzice, ani ja z komunizmem nie mieliśmy nic, ale to nic wspólnego” (por. Tatarkiewicz 2011: 44).

⁵ Chciałbym wskazać tekst „Podziękowania” Timothy’ego Snydera, historyka amerykańskiego, który wyrażał wdzięczność kolegom, którzy „pomogli nabrać kształtu” jego ostatniej pracy pt. *Bloodlands Europe between Hitler and Stalin* w przekładzie Bartłomieja Pietrzyka (Snyder 2011).

Spoglądając na bibliografię gromadzoną przez Cimka bez mała już pół wieku, łatwo dostrzec logikę w jego kolekcji bibliotecznej. Autor metodycznie ujawnia kolejne fragmenty trudnych dziejów radykalnego nurtu w ruchu ludowym. Jest to jakby odpowiedź na współczesne sztuczne podziały ferowane przez „dyżurnych recenzentów” polskiej historiografii, którzy zwykli dzielić ten dorobek na przed rokiem 1989 i po tym przełomie. Cimek pozostaje wierny swojej postawie rzetelnego historyka, kompetentnego w swoich studiach, którego oceniać można jedynie po wynikach badawczych. Swojej wersji wydarzeń nie buduje pod doraźne cele polityczne, nie zmienia „prawdy” pod wpływem zmieniającej się koniunktury politycznej. Jako fanatyk nowych źródeł wie, że to tylko one dyktować mogą nowe oceny. Tak było, kiedy rozpoczynał swoją akademicką karierę, podejmując niemile widziane trudne tematy, spierając się odważnie z odłamek konformistów, ujawniając umiejętność polemiki. Nie wahał się jeszcze jako doktorant, ryzykując karierą, w imię racji naukowych toczyć ostrych sporów z utytułowanymi autorami⁶.

Aktualne zainteresowanie dla skomplikowanych dziejów wielonarodowościowego nurtu ruchu rewolucyjnego Autor uzasadnia brakiem opracowania z tego zakresu w polskiej historiografii. Istotnie, nie ma zwartej pracy pokazującej miejsce mniejszości narodowych w radykalnym ruchu chłopskim. Napisał ją zatem uczony samodzielny, zorganizowany, systematycznie pracujący, a to, co może wielu zaskakiwać, czy wręcz zdumiewać, to jego konsekwentne zainteresowanie dziejami ruchu ludowego, radykalnego (por. *Historia...* 2008).

W omawianej książce wątkiem wiodącym są mniejszości narodowe II Rzeczypospolitej i ich radykalne organizacje działające legalnie i konspiracyjnie. Z żalem muszę odnotować, że Autora bardziej zajmują organizacje, a mniej tworzący je ludzie. Sądzę, że wszystko jest jeszcze do zrobienia, by pokazać ludzi, ich poglądy, marzenia, aspiracje, sukcesy i porażki. Te braki widać na przykładzie Górnego Śląska, gdzie istniały powiązania Ślązaków z niemieckimi komunistami. Niestety, także bardzo skrótowo ujęte.

Inny interesujący wątek rozważań Autora dotyczy ruchu komunistycznego nie tylko na Górnym Śląsku, ale i na Kresach Wschodnich⁷. Są to zagadnienia bardzo ciekawe, skomplikowane, dotyczące pograni-

⁶ Cimek 1969: 224–231. Por. także odpowiedź na recenzję J.R. Szaflika, s. 231–236.

⁷ Por. znakomity tekst Cimka ukazujący ewolucję nazwy Kresy Wschodnie: Cimek 2008: 9–10.

cza polsko-ukraińsko-białoruskiego, w tym relacji z mniejszością żydowską czy w mniejszym stopniu niemiecką oraz litewską. Z analizy Autora wynika, że prócz postaw politycznych również odmienności etniczne, językowe, religijne, kulturowe, myślenie w kategorii przewagi czy wyższości miały wpływ na konflikty w tym nurcie życia politycznego, o którym traktuje praca Cimka. Inaczej trudno zrozumieć ustawiczne napięcia, spory, kłótnie, których miejscem były te organizacje, choćby spory wokół przynależności Górnego Śląska, w których komuniści z tego regionu nie przyjęli „jasnego i jednolitego stanowiska”. Tu niezbędny byłby dłuższy wywód, na który nie ma w tym opracowaniu miejsca. Podobnie historyczne spory między Ukraińcami i Polakami o Galicję Wschodnią, które toczono pod hasłami tzw. kwestii narodowej czy chłopskiej, podobnie też dzieje Komunistycznej Partii tzw. Zachodniej Białorusi. Wszystkie te wątki polecam uwadze zainteresowanego Czytelnika.

Wskazałem kilka zaledwie kwestii, które wymagałyby rozwinięcia w kontekście zawikłanych losów społeczności pogranicza i ich ruchów politycznych.

Trzy pierwsze rozdziały pracy Cimka dotyczą ruchu rewolucyjnego, głównie powstania i pierwszego okresu działalności Komunistycznej Partii Robotniczej Polski – KPRP. Jest w tym opisie mniej znany epizod z historii polskich komunistów w porewolucyjnej Rosji, a rozdział kończy opis historii młodzieżowej przybudówki KPRP występującej pod nazwą Związek Młodzieży Komunistycznej w Polsce – ZMK (por. Cimek 2011: 44).

Te fragmenty są przemyślane, oceny wyważone, a nawet zbyt ostrożne, zwłaszcza przy opisie założeń programowych. Przeważają sprawy wewnątrzorganizacyjne – budowa struktur, składy kierownictw, liczebność członków. Natomiast fragmenty dotyczące życia politycznego mniejszości narodowych, kłótni programowych, roli ich działaczy Autor umieścił jakby na drugim planie. Nie wiem, czy jest to zamierzone, czy Autor chciał pokazać dysproporcję między wiodącymi gremiami, które skupiły się w takich partiach jak KPP, KPZB czy KPZU, a pozostałymi organizacjami. Pierwsze także skupiały przedstawicieli mniejszości, ale tych z liczącym się dorobkiem. Natomiast ugrupowania czysto mniejszościowe, białoruskie, ukraińskie czy żydowskie, co było znamienne, powstawały zazwyczaj w drodze secesji, a poza tym skupiały mniej wyrobiony aktyw niższego szczebla. Autor ugrupowaniom mniejszościowym nie poświęcił dużo uwagi, odsyłając Czytelnika do swoich wcześniejszych opracowań. Zapewne dlatego przeważają sądy ogólne,

nawet w odniesieniu do postaci mu znanych, jak jest w przypadku T. Dąbala czy B. Taraszkiewicza, nie mówiąc o działaczach mniej znanych (Cimek 2011: 51, 53, szczególnie cenne przypisy 15, 16).

Kolejny rozdział obejmuje dwulecie 1924–1926. Jest on w zasadzie kontynuacją poprzedniego. W okresie tym nastąpił wzrost wpływu komunistów wśród mniejszości narodowych. Powstały pierwsze organizacje: Niezależna Partia Chłopska, Białoruska Włościańsko-Robotnicza Hromada oraz Ukraińskie Włościańsko-Robotnicze Zjednoczenie Socjalistyczne, zwane w skrócie Sel-Rob. Autor omówił też powstanie frakcji poselskiej i Bloku Robotniczo-Chłopskiego w Sejmie. Na zakończenie tego rozdziału przybliżył powstanie Komunistycznej Frakcji Poselskiej i bloków oraz wpływy wiodących partii, jak KPRP, KPB i KPZU (Cimek 2011: 66).

Trzeci rozdział zawiera opis szczytowego okresu rozwoju legalnych organizacji rewolucyjnych, udział w wyborach parlamentarnych, a na zakończenie ciekawą analizę wpływów KPP i jej młodzieżówki.

Rozważania zamykają dwa ostatnie rozdziały.

Czwarty rozdział Autor zatytułował „W warunkach nasilających się represji (1931–1934)” (Cimek 2011: 130). Może to być interesujący materiał dla socjologa, który chciałby otrzymać analizę socjologiczną czy psychologiczną tej licznej reprezentacji swoistych kombatantów komunistycznych.

Wreszcie ostatni rozdział pod ogólnym tytułem „W okresie walki o front ludowy”, który obejmuje okres 1933–1938. To nie tylko czas dyskusji programowych, ale i nowej strategii i taktyki w obliczu zagrożenia hitlerowskiego, a wszystko w warunkach wielkiego kryzysu gospodarczego. Kto stawał się głównym przeciwnikiem, z kim przychodziło budować nowy program KPP, zmieniać stosunek do państwa polskiego – to główne wątki badawcze tej swoistej narodowościowej mozaiki, bo Ukraińcy czy Białorusini nie mieli motywacji patriotycznych do obrony czy reform ustrojowych kraju. Przeważały tendencje separatystyczne Kresów Wschodnich, a polityka jednolitifrontowa szła z oporami. Wszystkie te kwestie Autor ukazuje nie tylko na tle wydarzeń wewnątrz kraju, ale w kontekście wydarzeń międzynarodowych, w tym zwłaszcza zaostrenia walki klasowej i wypaczeń stalinowskiej polityki. Dopiero bezpośrednie zagrożenie niepodległości Polski, a zwłaszcza docierające wiadomości o rozwiązaniu KPP i jej autonomicznych organizacji, zmieniły nastawienie.

Podrozdział zatytułowany „Rozwiązanie KPP” zasługuje na szersze omówienie w świetle napływających nowych opracowań ukazujących

represje i zbrodnie czasów „wielkiej czystki”. Trudno nie sformułować postulatu, by podjąć ten temat w szerszym aspekcie, bo jest Autor, którego nie bez powodu określiłem specjalistą od trudnych tematów. Tragiczne doświadczenie, które skończyło historię KPP w wyniku fałszywych oskarżeń oraz likwidacji czołowego aktywu, zasługuje na odrębne potraktowanie, mimo że temat ten doczekał się już publikacji (Cimek 1990; 2008). Jest zrozumiałe, że w omawianej książce te zagadnienia znalazły niewiele miejsca, jeśli nie liczyć syntetycznych uwag na zakończenie.

3.

Czas podsumować te rozważania, których pretekstem była ostatnia praca Henryka Cimka. Zamierzałem pokazać Czytelnikowi dorobek historyka i politologa, który konsekwentnie trzyma się trudnych zagadnień w historii. Można powiedzieć, że jest to Autor piszący głównie w oparciu o źródła archiwalne. Kolejne jego prace tkwią w tym samym nurcie wydarzeń. To coraz bardziej syntetyczne, czytelne, dobre warsztatowo dzieła. Chciałoby się życzyć Autorowi, by miał czas przygotować ujęcie całokształtu okresu II Rzeczypospolitej – miejsca i roli w nim radykalnych ruchów społecznych. Zadaniem badacza nie jest bowiem szukanie tematów do tanich sensacji, oskarżanie ani moralizatorstwo, ale poszukiwanie odpowiedzi na najbardziej nawet złożone pytania. Powołaniem rzetelnego badacza jest odkrywanie prawdy, nawet gdyby wiązało się to z ryzykiem, było niepopularne czy nieoczekiwane. Czytam i polecam teksty Cimka, bo dostrzegam w nich wysiłek niepokornego badacza, który chce po sobie zostawić ślad rzetelnych przemyśleń. Omawiana książka jest na tej drodze dobrą zapowiedzią następujących interesujących pozycji.

Bibliografia

- Cimek H., 1969, *Józef Ryszard Szaflik: „Z dziejów Zjednoczenia Lewicy Chłopskiej ‘Samopomoc’ 1928–1931”*, Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Warszawa 1966, „Z Pola Walki”, nr 2, s. 224–231.
- Cimek H., 1990, *Komuniści – Polska – Stalin 1918–1939*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Białystok.
- Cimek H., 2008, *Przynależność Galicji (Małopolski) Wschodniej w koncepcjach polskich klubów ludowych w 1919 r.*, „Polityka i Społeczeństwo”, nr 5.

- Cimek H. (red.), 2008, „Polityka i Społeczeństwo”, nr 5.
- Cimek H. (red.), 2010, *Myśl polityczna w Polsce w XIX i XXI wieku. Wybrane problemy*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Cimek H., 2011, *Mniejszości narodowe w ruchu rewolucyjnym w II Rzeczypospolitej*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Cimek H. (red.), 2011, „Polityka i Społeczeństwo”, nr 8.
- Dzisiaj polityka ma złą aurę* [wywiad z Aleksandrem Kwaśniewskim], 2011, „Newsweek”, 5–11.09.2011.
- Historia. Polityka. Społeczeństwo. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Henrykowi Cimkowi*, 2008, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów.
- Jastrun T., 2011, *Z ukosa. Mamy trudność. Będzie coraz więcej światła! Za to słów mniej*, „Newsweek”, 5–11.09.2011.
- Kieszczyński L., 1989, *Represje wobec kadry kierowniczej KPP* [w:] *Tragedia Komunistycznej Partii Polski*, red. J. Maciszewski, Warszawa.
- Kupczak J., 1994, *Polacy na Ukrainie w latach 1921–1939*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Ministerstwo Spraw Wewnętrznych [MSW], 1993, *Poufny komunikat informacyjny nr 130. Polskie Stronnictwo Ludowe „Piast”, Warszawa, dn. 8 IX 1928* [w:] *Komunikaty informacyjne Komisariatu Rządu na m.st. Warszawę (3 lipca 1928 – 27 grudnia 1928)*, t. 2, z. 2, Warszawa.
- Mitzner P., 1993, *Śmierć futurysty*, „Karta”, nr 11, s. 76.
- Molenda J., 1964, Recenzja, „Z Pola Walki”, nr 3(27), s. 202–205.
- Pasierb B., 2010, *Henryk Cimek: „Walka ludowców o Polskę, jej granice i ustrój w latach 1914–1922”*, „Polityka i Społeczeństwo”, nr 7, s. 267–275.
- Rotfeld A.D., Torkunow A.W., 2010, *Białe plamy – czarne plamy. Sprawy trudne w relacjach polsko-rosyjskich (1918–2008)*, PISM, Warszawa.
- Shore M., 2008, *Kawior i popiół. Życie i śmierć pokolenia oczarowanych i rozczarowanych marksizmem*, z ang. przeł. M. Szuster, Świat Książki, Warszawa.
- Snyder T., 2008, *Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę*, tłum. B. Pietrzyk, Wydawnictwo „Znak”, Kraków.
- Snyder T., 2011, *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem* (tytuł oryginału: *Bloodlands Europe between Hitler and Stalin*), przeł. B. Pietrzyk, Świat Książki, Warszawa.
- Stankiewicz W., 1963, *Konflikty społeczne na wsi polskiej 1918–1920*, PWN, Warszawa.
- Tatarkiewicz A., 2011, *Liberum veto. Zrozumieć komunistów*, „Przegląd”, 29.05.2011.